

**ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ: ВІД ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МИСЛИТЕЛІВ
АНТИЧНОЇ ДОБИ ДО УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ В XVII–XVIII СТОЛІТТІ****THE EVOLUTION OF THE THEORY OF THE SOCIAL CONTRACT:
FROM THE INTERPRETATION OF ANCIENT THINKERS TO IDEAS
ABOUT THE STATE IN THE 17TH–18TH CENTURIES**

**Мішук І.В., к.ю.н., професорка,
професорка кафедри конституційного права та галузевих дисциплін**

*Навчально-науковий інститут права Національного університету водного господарства
та природокористування*

**Полюхович О.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності та спеціальних юридичних дисциплін**
*Навчально-науковий інститут права Національного університету водного господарства
та природокористування*

Киричук Б.С., студентка I курсу магістратури
*Навчально-науковий інститут права Національного університету водного господарства
та природокористування*

У статті наведено результати наукових досліджень щодо комплексного аналізу поняття суспільного договору – теорії, у межах якої відбувається вивчення процесу походження держави й громадянського суспільства, їхнього генезису й історичного розвитку. Доведено, що актуальність і концептуальне значення теорії суспільного договору вкрай важко переоцінити, зважаючи на її роль у сучасному праворозумінні й складних процесах вітчизняного державотворення.

Автори статті провели комплексний аналіз основних етапів еволюції теорії суспільного договору, простеживши, як змінювалися уявлення про природний стан людини, про цілі формування держави й характер публічної влади на прикладі абсолютно різних історичних епох – Античності й Просвітництва. Особливу увагу акцентовано на тому, що концепції суспільного договору, започатковані в поглядах філософів XVII–XVIII століття, лягли в основу сучасної теорії формування держави й визначення її основних функцій.

Встановлено, що в баченнях Платона – одного із найвідоміших давньогрецьких мислителів й основоположників європейської філософії, проект ідеальної держави розкривався в тому, що кожен громадянин повинен займати визначене місце в громадянському суспільстві відповідно до своїх природних здібностей. Самовільний перехід від одного стану до іншого суворо заборонявся, а приватна власність розглядалася як той чинник, який роз'єднує інтереси громадян, а не об'єднує їх. Тим самим Платон намагався утвердити існуючий рабовласницький лад.

На прикладі концепції приватної власності й проекту ідеальної держави встановлено ключову відмінність поглядів Платона й Аристотеля: у першого мислителя провідною вважається договірна теорія формування держави, натомість в останнього – патріархальна теорія формування держави.

Традиційне розуміння теорії суспільного договору знаходимо у філософській думці Г. Гроція, Т. Гоббса й Дж. Локка – одних із найяскравіших представників філософії XVII–XVIII століття. Г. Гроцій пояснював процес виникнення держави як формування досконалого союзу вільних людей, укладеного заради дотримання їхніх прав і свобод, а також загальної користі. У своїй моделі суспільного договору Т. Гоббс і Дж. Локк намагалися виходити з поняття природного закону й необхідності обмеження певної частини власної волі заради суспільного блага.

Ключові слова: суспільний договір, держава, громадянське суспільство, публічна влада, природні права людини, Платон, Аристотель, Гуго Гроцій, Томас Гоббс, Джон Локк.

The article presents the results of scientific research on a comprehensive analysis of the concept of social contract – a theory within which the process of origin of the State and civil society, their genesis and historical development is studied. It is proved that the relevance and conceptual significance of the social contract theory can hardly be overestimated, given its role in modern legal understanding and complex processes of state-building.

The authors of the article carry out a comprehensive analysis of the main stages of evolution of the social contract theory, tracing how ideas about the natural human condition, the goals of the State formation and the nature of public authority have changed on the example of completely different historical epochs – Antiquity and the Enlightenment. Particular attention is focused on the fact that the concepts of the social contract, originating in the views of philosophers of the seventeenth and eighteenth centuries, formed the basis of modern theories of state formation and definition of its main functions.

Using the example of the concept of private property and the project of the ideal state, the author identifies the key difference between the views of Plato and Aristotle: the former thinker believes that the contractual theory of state formation is the leading one, while the latter believes in the patriarchal theory of state formation.

The traditional understanding of the social contract theory can be found in the philosophical thought of Grotius, T. Hobbes and J. Locke – some of the most prominent representatives of the philosophy of the seventeenth and eighteenth centuries. Grotius explained the process of state formation as the formation of a perfect union of free people, concluded for the sake of observing their rights and freedoms, as well as the common good. In their model of the social contract, T. Hobbes and J. Locke tried to proceed from the concept of natural law and the need to limit a certain part of one's own will for the sake of the public good.

In conclusion, the article emphasizes that the theory of social contract remains an essential foundation for modern political and legal thought. It offers a valuable theoretical framework for analyzing the legitimacy of state power, the balance between freedom and authority, and the continuous evolution of democratic institutions in the context of changing social realities.

Key words: social contract, state, civil society, public authority, natural human rights, Plato, Aristotle, Hugo Grotius, Thomas Hobbes, John Locke.

Постановка проблеми. Динаміка розвитку сучасного суспільства та наявні трансформаційні процеси в політичній, економічній, соціальній і культурній сферах громадського життя українця обумовлюють гостру необхідність в перегляді вченими загальноновизнаних принципів побудови правовідносин в межах суспільства й держави в цілому. Варто погодитися з тим, що домінування економічної сфери суспільного буття не тільки призводить до «матеріалізації» індивідуальних інтересів членів суспільства, але й значною мірою актуалізує проблему співіснування людей в умовах формування соціуму нового цифрового типу. Іншими словами, реалії конкурентного ринку формують визначення рівня життя суспільства передусім за економічними показниками, підносячи в такий спосіб матеріальний аспект індивідуального соціального статусу на значно вищий щабель у порівнянні з іншими аспектами життя людини. Також у світлі сучасних реформаційних процесів все актуальнішим постає питання дослідження закономірних змін суспільної свідомості людини, що повною мірою відповідає прагненням суспільства до сталого розвитку, соціальної справедливості та демократичних цінностей. За таких умов першочерговим завданням ми вважаємо проведення ґрунтовного дослідження передумови формування держави – теорії суспільного договору, яка незважаючи на її різнобічну інтерпретацію залишається актуальною і донині, допомагаючи вченим зрозуміти суть сучасних політичних процесів і викликів, які вони зумовлюють.

З огляду на вищезазначене, **мета роботи** – здійснення комплексного аналізу концепції теорії суспільного договору на прикладі філософських вчень доби Античності й епохи Просвітництва.

Стан опрацювання проблематики. На сучасному етапі державотворення України права й свободи людини, їх еволюція, механізми забезпечення, реалізації та захисту продовжують бути одним із найактуальніших питань у розрізі вітчизняної юриспруденції. З огляду на це, теоретичну й практичну основу дослідження сутнісного наповнення теорії суспільного договору в її оригінальному розумінні становлять праці таких вчених, як М. Антоновича, С. Волкова, В. Гаджисєва, А. Городницького, А. Єрмоленка, Н. Кабанець, С. Кострюкова, О. Кресіна, І. Куян, К. Менке, Р. Множинської, Г. Остапчук, З. Юдіна й О. Яроша.

Виклад основного матеріалу. Беззаперечним залишається той факт, що необхідність розбудови України як правової і демократичної держави, необхідність удосконалення державно-правового механізму влади, проведення конституційної реформи та реформи органів місцевого самоврядування потребують науково обґрунтованої моделі організації публічної влади, у якій би повною мірою була розкрита роль громадянського суспільства. В основі такої моделі – доктринальне тлумачення поняття суспільного договору як концепції, що визначає юридичні засади політичної самоорганізації громадянського суспільства і його ролі у формуванні сучасної держави. Для детального аналізу поняття теорії суспільного договору пропонуємо звернутися до витоків праворозуміння доби Античності, а також філософської думки XVII–XVIII століття.

Як слушно зазначає А. Городницький, багатовимірність сучасного бачення теорії суспільного договору зумовлена її нелінійними версіями й поліконцептуальними смисловими домінантами. Соціально-філософський феномен теорії суспільного договору, яка врешті отримала належний ступінь юридизації в практиці зарубіжних держав й України, зокрема через її високий легітимізаційний потенціал і тривале існування в найпоширеніших наративах філософії права, досить легко піддається аналізу в контексті філософії доби Античності (точніше в її інтерпретації), а також власне у філософській думці епохи Просвітництва [2, с. 8]. Вважаємо, що саме такий підхід до проведення дослідження концепту теорії суспільного договору забез-

печить логічне й послідовне вивчення генезису, еволюції й перспектив розвитку суспільного договору в існуючому суперечливому полідискурсивному вимірі, який найточніше характеризує сучасну суспільно-політичну ситуацію в Україні. Саме з цієї причини більшість науковців, зокрема С. Кострюков і Н. Кабанець сприймають процес імплементації теорії суспільного договору в її актуалізованому розумінні як міждисциплінарну проблему, для вирішення якої необхідно залучити комплекс політико-правових, теоретико-правових і філософсько-правових поглядів на сутність і природу публічно-правового договору як основи для створення держави громадянським суспільством [6, с. 328; 4, с. 9].

Так, зокрема Платон – один із найвідоміших давньогрецьких мислителів і основоположників європейської філософії, у своїх діалогах «Держава» (інша назва – «Політея») і «Закони» детально описує своє бачення ідеальної держави, зміст якої розкривається в тому, що кожен громадянин займає визначене місце в громадянському суспільстві відповідно до своїх природних здібностей. «Справедливість полягає в тому, щоб кожен займався своєю справою і не втручався в чужі. За таких умов ідеальна держава, коли всі люди – брати один одному. При цьому Бог виліплює правлячих людей, домашючих при їх народженні золото. У помічників – срібло. У хліборобів та ремісників – залізо й мідь. Коли від золота народиться срібне потомство, а від срібла – золоте, перехід одного стану в інший допускається. Однак не можна змішувати в єдиний метал золото й залізо – такий перехід від стану до стану повинен бути суворо заборонений. Хто порушить такий принцип справедливості, вчинить найстрашніший злочин», – стверджував Платон [8]. Цікаво, що за вченням Платона, приватна власність виступає тим чинником, який роз'єднує інтереси громадян, а не об'єднує їх, а тому в ідеальній державі не повинно бути місця для приватної власності. Крім того, земельні ресурси за будь-яких умов повинні залишатися власністю держави. Як слушно зазначає з цього приводу С. Кострюков, пропонуючи встановити загальну (спільну) власність за засоби виробництва, продукцію і елементарні предмети для ведення життя, Платон не мав на меті покращити становище бідних верств населення, натомість вважав за необхідне змінити форму експлуатації, тим самим ще більше утвердивши рабовласницький лад [6, с. 328].

Ідеальна держава за Платоном – це також справедливе правління кращих (аристократії). Мислитель поділяє позицію Сократа про те, що законне й справедливе – це одне й те ж саме поняття, оскільки в основу закладено божественне, а на додаток – ще й ідеальне начало. З огляду на це, правління філософів і провадження справедливих законів – це два невід'ємних аспекти ідеальної держави. Крім того, характеризуючи істинні й справедливі закони як «визначення розуму», Платон наголошує, що вони встановлюються заради загального блага всієї держави, а не обмеженої групи осіб, яким вдалося захопити владу. «Ми визнаємо, що там, де закони встановлені заради інтересів кількох осіб, йдеться не про державний устрій, а лише про внутрішні чвари», – зауважував мислитель [1, с. 81].

На відміну від Платона, Аристотель обстоював необхідність запровадження приватної власності, але обмеженої поняттям «середнього статку». «Найбільше благополуччя для держави тоді, коли громадяни володіють власністю середньою, але достатньою для звичного життя. Усі безчинства в державі відбуваються саме через надмірну власність», – стверджував Аристотель. Суттєва відмінність поглядів Платона і його учня Аристотеля розкривається також в тому, що останній обстоював позицію про поділ всіх земельних ресурсів на дві частини: одна перебуватиме в загальному користуванні держави (зокрема, буде спрямована на релігійні потреби), а інша – перебуватиме в приватному володінні громадян (водночас продукти цієї

частини на дружніх засадах надаватимуться в загальне користування інших громадян, тим самим забезпечуючи їхню співпрацю без надмірної конкуренції» [1, с. 82].

Ідеальна держава за Аристотелем – це союз вільних громадян, продукт природного розвитку й вища форма спілкування індивідів. Таке твердження доволі просто пояснюється тим, що людина за своєю суттю – істота політична. А отже, держава виникає з базових природних потреб людини і є результатом її співпраці з іншими громадянами заради досягнення спільного блага (або дослівно за Аристотелем – «досягнення найвищого блаженства в житті») [1, с. 85]. У такій концепції держава виступає нічим іншим, як союзом рівних за статусом рабовласників, які своєю силою об'єднуються в державу. Говорячи більш детально, об'єднання громадян, яке складається з певної кількості сімей, що мають на меті задоволення найважливіших потреб, – це поселення. Кілька взаємопов'язаних поселень становлять собою державу.

Крім того, як зауважує С. Кострюков, об'єктивно в працях Платона й Аристотеля можна виділити два абсолютно різні бачення процесу державотворення, зокрема: за Аристотелем держава виникає як результат розширення кількох сімей (своєрідна патріархальна теорія формування держави), а в Платона ж – значний акцент робиться на узгодженні інтересів громадян, які не обов'язково повинні входити до складу однієї сім'ї, натомість існують разом в єдиному суспільстві (прототип договірної теорії формування держави). Як продемонструє розвиток історії пізніше, погляди Аристотеля лягли в основу монархічної форми правління, натомість погляди Платона – у спробі аргументації республіканської форми правління (сам же Платон виступав прибічником змішаної форми правління з елементами монархії та демократії) [6, с. 329].

Безсумнівно, у філософській думці Аристотеля і Платона ми не знайдемо поняття теорії суспільного договору в його традиційному розумінні, однак саме їхні погляди щодо походження держави й громадянського суспільства лягли в основу більш сучасних концепцій, які безпосередньо стосуються досліджуваного нами поняття. Зокрема, йдеться про погляди Г. Гроція, Т. Гоббса, і Дж. Локка – одних із найвідоміших представників філософської думки XVII–XVIII століття.

Так, порушуючи проблему внутрішньодержавного права, Г. Гроцій пояснював процес виникнення держави як формування досконалого союзу вільних людей, укладеного заради дотримання їхніх прав і свобод, а також загальної користі. Іншими словами, об'єднання в державу відбувалося шляхом добровільного волевиявлення для формування спільного опору слабких верств населення проти сильних представників тимчасової влади [6, с. 329]. Варто погодитися з позицією О. Кресіна про те, що наведене формулювання доволі близьке за змістом до концепції Аристотеля (держави як вища форма спілкування вільних людей), а також Цицерона (держави як гарант правового спілкування і захисту суспільної користі) [7, с. 129].

Водночас таке позитивне бачення держави є вкрай оманливим, адже, як слушно зазначає З. Юдін, згодом у своїй філософській думці Г. Гроцій приділяє значно більше уваги тому, що права й свободи підданих повинні бути суттєво обмежені як тільки буде укладена угода про встановлення державної влади. Опір примусу держави вважатиметься злочинним, а відступ від загальних правил можливий лише у випадку крайньої необхідності (зокрема, якщо монарх займається винищенням підданих) і лише за умови, коли збройний опір підданих не призведе до загибелі невинних осіб. Важливо, що джерелом державної влади Г. Гроцій називає саме народ, але при цьому він не розглядає його як носія верховної влади, тим самим фактично заперечуючи ідею народного суверенітету. Верховною владою володіють лише ті, хто вже перебуває при владі. «Подібно тому як зір належить тілу, а органом

його, зокрема, є око, так і суб'єктом суверенітету є одна або кілька осіб відповідно до законів і звичаїв певного народу. Не варто забувати й те, що деякі люди, як стверджував колись Аристотель, усе ще пристосовані до рабського стану, їм краще підкорятись, аніж панувати. Вони не здатні оцінити справжні блага свободи», – підтверджує свою позицію Г. Гроцій [10, с. 28].

Істинним засновником поняття теорії суспільного договору (як і поняття державного суверенітету) нині прийнято вважати Т. Гоббса – одного із найвідоміших англійських філософів XVII–XVIII століття.

У своїй моделі суспільного договору Т. Гоббс намагався виходити з поняття природного закону, який, за його переконаннями, є «накресленим або відшуканим розумом загальним правилом, відповідно до якого людині забороняється робити те, що може бути згубним для її життя або ж може позбавити засобів для його збереження» [9, с. 294]. Державні закони не можуть переважати над законами природними. Людина не може відмовитися від права чинити законний опір тим, хто нападає на неї з метою позбавлення її життя, адже в її прагненнях – захист своєї свободи, життя і приватної власності. Це право за Т. Гоббсом повинно бути збережене в громадському суспільстві попри всемогутню владу Левіафана – метафоричного образу, який використовується для опису держави як могутньої, майже божественної сили, створеної людьми для забезпечення їхнього миру й спокою.

У той же час, важливо відзначити, що Т. Гоббс не поділяв позиції Аристотеля про те, що людина – істота політична. На переконання мислителя, саме страх як безумовний інстинкт, а не прагнення до спілкування породжують суспільство, людина ж при цьому за своєю сутністю залишається вкрай егоїстичною істотою, яка шукає панування, а по відношенню до інших людей – відчуття зверхності й переваги. У зв'язку з цим Т. Гоббс доходить до висновку, що «людина людині – вовк», а для приборкання егоїстичних інтересів людини необхідна вища сила в суспільстві, якою могуті бути лише держава. «Загальна влада може бути створена лише одним шляхом – зосередженням усієї влади й сили в зібранні людей, які більшістю своїх голосів могли б звести волю кожного з громадян у єдину концепцію державного правління» [6, с. 330]. Цінною видається позиція про те, що задля власного блага люди повинні відмовитися від природного стану (тобто від «стану вовка») та врешті домовитися між собою задля створення громадянського уряду. Боротьба сторін за правління в такому уряді – цілком прийнятний процес, який може й навіть повинен існувати у справжній державі, однак лише за умови, якщо протистояння не виходять за рамки законності й суспільного миру. Загальні правила, які ґрунтуються на вимогах розуму, Т. Гоббс називає «правилами розуму», і саме вони в подальшому визначатимуть основні риси нової буржуазної етико-правової свідомості XVII–XVIII століття. З правил випливає гостра необхідність в розмежуванні «свого» й «чужого», відділенні особистої волі й безпеки, а також необхідність дотримання принципу рівності сторін, що вступають в суспільний договір [6, с. 330]. У цьому й розкривається суть теорії суспільного договору в її оригінальному розумінні.

Водночас, не можна не зауважити й те, що, сам Т. Гоббс також інколи вдавався до крайнощів: відстоюючи теорію суспільного договору, він критично ставився до демократії, вважаючи її правлінням демагогів (маніпуляторів), які намагаються відстоювати лише власні інтереси. Виникнувши внаслідок суспільного договору, держава повинна набутися автономності щодо суспільства, диктувати йому закони й не підкорюватися суспільній думці. Іншими словами, від волі суверена залежить весь устрій держави: законодавство, організація приватної власності, моралі, релігії тощо. При відмінностях, що існують між окремими людьми, лише накази держави, почерпнуті з природних

прав людини, можуть встановити, що є неупередженим і справедливим, а отже, такі накази варто сприймати як громадянські закони. «Порятунок людей – у запровадженні приватної власності, яка охороняється всесильною державною владою», – підтверджував власну позицію Т. Гоббс [5, с. 21].

Як й інші буржуазні ідеологи, у тому числі як і Т. Гоббс, Дж. Локк у своїх судженнях про розуміння феномену суспільства й держави виходив з «природного стану». Зокрема, критикуючи феодальний лад і стверджуючи, що він суперечить природному праву, Дж. Локк зображує природний стан як світ свободи й рівності. Також варто зауважити, що Дж. Локк заперечує факт війни в концепції природного стану, натомість суть суспільного договору розкриває не в насильницькому поневоленні суспільства й об'єднанні його в державу під примусом, а в тому, що люди за власним бажанням повинні відмовитися від частини своєї природженої свободи на користь загального блага – держави. Як наслідок, укладаючи своєрідний договір про створення держави, люди зобов'язуються підкорюватися рішенням більшості й відмовлятися при цьому від своїх природних прав лише такою мірою, якою це необхідно для охорони їх особи й майна [3, с. 204].

Цікаво, що саме Дж. Локк одним із перших почав активно використовувати термін «нація» у значенні сукупності всіх громадян, які об'єднані спільною волею та етнокультурними традиціями. За таких умов втрата державності означає втрату чинності суспільного договору, однак це не забороняє громадянам добровільно приєднатися до суспільного договору на утворення іншої держави (за таких умов договір сприймається як позитивно-правовий,

постійний, публічний і відкритий акт). Іншими словами, суспільний договір у вченні Дж. Локка остаточно обмежує владу держави, надаючи суспільству природні права, які не підлягають оспоренню та скасуванню.

Висновки. Таким чином, теорія суспільного договору в її традиційному розумінні містить вкрай різне смислове наповнення залежно від епохи, коли вона активно досліджувалася та розвивалася. Так, зокрема, Античність характеризувалася консервативними поглядами на процес формування держави й власне суспільства, досить значну роль відігравав рабовласницький устрій світу, який проголошувався панівним. Натомість епоха Просвітництва запропонувала абсолютно інший підхід до розуміння теорії суспільного договору. Фактично, саме в той період теорія була вперше відтворена в її оригінальному баченні, запропонованому філософами Г. Гроцієм, Т. Гоббсом та Дж. Локком.

Погоджуємося з вченими про те, що теорія суспільного договору, розроблена філософами XVII–XVIII століття стала основою для розвитку праворозуміння сучасності. Кожен із згаданих нами мислителів, виходячи з власних презумпцій про природний стан людини, обґрунтував необхідність створення держави та визначив її основні функції, серед яких головна – необхідність захисту прав і свободи людини. Гроцій акцентував на природному праві як основі суспільного порядку, Гоббс представив державу як гаранта безпеки, а Локк розглядав її як інструмент захисту природних прав індивіда. Незважаючи на відмінності в їхніх поглядах, усі троє філософів зробили значний внесок у розуміння походження публічної влади та її обмежень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блоха Я. Є. Принцип справедливості у філософії Платона та Аристотеля. *Філософські обрії*. 2016. №36. С. 79-87.
2. Городницький А. В. Європейський концепт суспільного договору в українському контексті: рефлексія і практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03. Київ, 2018. 22 с.
3. Грицишина М. В. Ідеї моральних відносин у філософії Дж. Локка. *Гілея: науковий вісник. Серія «Філософські науки»*. 2013. Вип. 77. С. 203-206.
4. Кабанець Н. І. Логічна основа інтерпретації поняття суспільного договору. *Юридична наука. Серія «Теорія держави і права»*. 2015. №5. С. 7-15.
5. Коваль М. І., Ратушна О. М. Проблема держави й державного управління в «Левіафані» Томаса Гоббса (до 370-річчя від дня опублікування). *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2021. №3(73). С. 19-23.
6. Кострюков С. В. Теорії суспільного договору: європейський і український контексти. *Гілея: науковий вісник. Серія «Філософські науки»*. 2018. Вип. 130. С. 328-333.
7. Кресін О. В. Ідея суспільного договору та конструювання соціальних держави й права у західноєвропейській думці другої половини XVI – початку XVII століття. *Правова держава*. 2018. Вип. 27. С. 125-139.
8. Платон. Держава / пер. з давньогрецької Д. Коваль. Київ: Апріорі, 2021. 464 с.
9. Томас Гоббс. Левіафан / пер. з англ. Р. Димерця, В. Єрмоленка, Н. Іванової та ін. Київ: Дух і Літера, 2000. 606 с.
10. Юдін З. М. Злет ідеї суспільного договору (Т. Гоббс і Дж. Локк) та сучасний контрактивізм. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. №2. Том 1. С. 27-31.